

ŞİİR ve ZİHNİYET

9. ve 10. Sınıflar

(Şiir Tahlilinde Yardımcı Not)

Feride TURAN
Uz. Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni

AĞUSTOS-2007

ŞİİR VE ZİHNİYET

Zihniyet kısaca “anlayış, kafa yapısı” demektir. Bir toplum veya topluluktaki bireylerde düşünüş biçimi, anlayış... Edebiyatta ise “zihniyet terimi ile bir dönemdeki sosyal, siyasî, idarî, adlî, askerî, dinî güçlerin, sivil toplum örgütlerinin, ticari hayatın, eğitim etkinliklerinin birlikte oluşturdukları ortam ve bunların hiçbirine indirgenemeyen duygu, anlayış ve zevk bütünü kastedilmektedir.”⁽¹⁾

Zihniyet ile edebi eser arasında sıkı bir ilişki vardır. Edebi eser ve bu eseri vücuda getiren sanatçı, bir toplumun ve dönemin parçasıdır; bu yüzden onlardan etkilenmesi ve izler taşıması doğaldır.

Şiirlerden yazıldıkları dönemin zihniyetini; yani toplumun hayata, olaylara bakış açısını öğrenebiliriz. Edebi eserlerin amacı toplumun yaşam tarzını; inanç, aile yapısını vermek olmasa bile bu eserler, içinde bulunduğu toplumun ürünü olduklarından ister istemez toplumla ilgili gerçekler, toplumun zihniyeti eserlere yansır. Öyleyse şiir ve dönemin zihniyeti arasında güçlü bir bağ vardır. Zihniyet değiştikçe eserlerin konuyu ele alış tarzları da değişir.

Şimdi aşağıdaki eserlerde şiir ve zihniyet arasındaki bağı inceleyelim.

11. yy.da Yusuf Has Hâcip tarafından yazılmış Kutadgu Bilig, İslamî Dönem Edebiyatı'nın ilk eseridir. Aynı zamanda ilk mesnevi ve ilk siyasetname olan bu kitaptan o dönemin kadın ve aileye bakış açısı hakkında fikir edinebiliriz mesela.

4510. BEYİT

**Kızığ tutma evde uzun begsizin
Ökünç bile ölgey özüng igsizin**
Yusuf Has Hâcip

kız-ıg: kız-ı
beg-siz-in: beysiz, beysiz olarak, kocasız,
ökünç: pişmanlık
bile: ile

öl-gey: öl-ecek
ig: hastalık
ig-siz-in: hastaliksız olarak, hasta olmadan
öz-üng: öz-ün (kendin)

Kızı evde kocasız uzun tutma. (Hemen evlendir.) (Senin) özün hasta olmadan pişmanlıkla ölecek. (Hastalıktan değil, kahır ile öleceksin.)⁽²⁾

Beyitten de anlaşıldığı gibi kız çocuklarının erkenden evlendirilmesi gereği o dönemin kabul gören anlayışıdır.

4517. BEYİT

**Tişig katma erke yigü içgüde
Kalı katting erse keçer keçgüde**
Yusuf Has Hâcip

tişi-g: dişi-y-i, kadını
er-ke: erkeğ-e
yigü: yiyecek
içgü: içecek
kalı: eğer

erse: ise
keç-er: geç-er
keçer keçgüde: geçen geçmiştir, iş işten geçmiştir.

Yemekte içmekte kadınları erkeklere katma. Eğer kattın ise iş işten geçmiştir.⁽³⁾

Beyitte yüzlerce yıl toplum hayatımızda yer alan çok yaygın bir uygulamayı görüyoruz: Harem-selamlık...

Aşağıdaki beyit (ikilik) 16. yy. şairi Fuzulî'ye ait. Şairin asıl adı Mehmet. Fuzulî, mahlastır. Mahlas, şairlerin şiirlerinde kullandığı takma addır. Bu, şiirimizde -ister divan ister halk şiiri olsun- bir gelenektir. Şair, eserinin son bölümünde mahlasını kullanarak şiire âdeta imzasını atmış olur.

**Fâriğ itdi mihrün özge meh-likâlardan beni
Hırz imiş ışkun senün saklar belalardan beni**

Fuzulî

fâriğ: uzak
itmek: etmek
fâriğ itmek: uzak etmek, uzaklaştırmak
mihr: 1. güneş 2. sevgi, aşk
özge: başka

meh: ay
meh-likâ: ay yüzlü
hırz: muska
ışk: aşk. Türkçe ışık anlamı da vardır.
saklamak: korumak

Senin güneşin (güneş gibi parlak yüzün) beni başka ay yüzlülerden uzaklaştırdı. Aşkın muska imiş, beni belalardan korur.

Burada muskanın kişiyi koruduğuna dair bir zihniyeti görüyoruz.

Şiiri lâyıkıyla anladığımızda gözlerimizin önünde çok güzel bir manzara canlanıyor. “Mihr” sözcüğü her iki anlamda tevriyeli olarak kullanılmış. Bildiğimiz gibi ay, ışığını güneşten alır. Bu yüzden güneş, aydan üstündür. Sevgili, güneşe; diğer güzeller de ay’a benzetilerek sevgilinin güzellik bakımından üstünlüğü vurgulanmıştır. Gönül kimi severse güzel odur tabii ki! Sadece “güneş” kelimesi kullanılarak benzetme yapıldığından istiare (açık istiare) sanatı göze çarpar. “Işk” kelimesinin ışık anlamı da olduğu düşünülecek olursa ışk, mihr, meh-likâ kelimeleri arasında tenasüp sanatı vardır, yani birbiri ile uygun kelimeler bir arada kullanılmış. Şair bir kuyumcu işçiliği ile kelimeleri nasıl da işlemiş! Hayran olmamak için anlamamak gerekir.

Günümüze dönelim. Ümit Yaşar Oğuzcan’ın aşağıdaki şiirinde anlatılan kadın 11. ya da 16. yy.daki kadınlardan ne kadar da farklıdır! Eskiden güzelliği ile kafes ardında duran kadının, buna bağlı olarak şiirlerde de sadece dış güzelliğine odaklanıyordu şairler; sevgili ulaşılmazdı, hep naz yapardı, âşığına hep eziyet ederdi. Günümüzde toplumda aktif rolü olan kadın artık ulaşılmaz değil, hayatın içinde... Güzelliğinin yanı sıra kişiliği ve zekâsıyla, özgürce yaptığı tercihlerle günlük hayatta olduğu gibi şiirlerde de yer buluyor. Çünkü toplum değişmiştir, kadına bakış açısı, kısaca zihniyet değişmiştir.

*Ben senin en çok davranışlarını sevdim
Güçsüze merhametini, zalime direnişini
Haksızlıklar, zorbalıklar karşısında
Vahşi ve mağrur bir dişi kaplan kesilişini*

*Ben senin en çok sevgi dolu yüreğini sevdim
Tüm çocuklara kanat geren anneliğini
Nice sevgilerin bir pula satıldığı bir dünyada
Sensin, her şeyin üzerinde tutan sevdiğini*

*Ben senin en çok bana yansımamı sevdim
Bende yeniden var olmanı, benimle bütünleşmeni
Mertliğini, yalansızlığımı, dupduruluğumu sevdim
Ben seni sevdim, ben seni sevdim, ben seni...*

Ümit Yaşar Oğuzcan

Dünya hem kendi etrafında hem Güneş'in etrafında döner. Güneş'in etrafında sadece Dünya değil, bütün gezegenler döner. Bunu bilmeyecek ne var! Ama bunu şimdi biliyoruz. Mesela bu, 15. yy.da bilinmiyordu. Nerden mi biliyoruz? Eski şiirlere bakarak eski insanların astronomi bilgisi hakkında fikir edinebiliriz. Mesela 15. yy. şairi Ahmed Paşa'nın Fatih Sultan Mehmet'i öven kasidesinin ilk beyti yüzlerce örnekten sadece bir tanesidir.

**Taht urup tâk-i felekde hüsrev-i hâver güneş
Geydi narencî kabâ urındı nûr efsere güneş**

Ahmed Paşa

taht urmak: taht kurmak
tâk: 1. bina kemeri 2. yarım daire şeklinde kapı
ve pencere üstü 3. kubbe, kümbet
felek: gökyüzü, sema
tâk-i felek: gökyüzü kemeri, gökyüzü kubbesi
hüsrev: padişah, hükümdar, sultan
hâver: doğu, şark

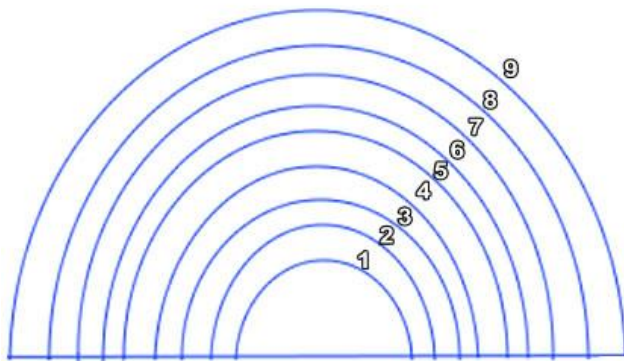
hüsrev-i hâver: Şarkın sultanı, doğunun
hükümdarı
geymek: giymek
narencî: turuncu
kabâ: üste giyilen elbise, cübbe, kaftan
nûr: aydınlık, parlaklık, parlaklık
efser: taç
nûr efsere urunmak: nurdan taç takmak

**Doğunun hükümdarı olan güneş, felek kemerinde taht kurarak turuncu bir
kaftan giydi, nurdan bir taç takındı.**

Güneş, bir hükümdara benzetiliyor. "Taht, hüsrev, kabâ, efsere" kelimeleri birbirleriyle ilgili olduğu için tenasüp sanatı vardır. Asıl konumuza gelecek olursak gökyüzünün kemere, kubbeye benzetilmesi sebepsiz değildir. Bu benzetme, dönemin astronomi bilgisiyle paraleldir. Eskilerin düşüncesine göre o devirde bilinen 7 gezegenin yüzdüğü felek, yahut felekler, soğan kabukları gibi üst üste gelerek birbirini saran kürelerden oluşmaktaydı. Bütün felekler -yeryüzü bir düzlük olarak düşünüldüğünde- düz bir sath üzerine ters çevrilmiş taslar gibi biri diğeri üzerine kat kat gelen kubbeler şeklinde kabul ediliyordu.⁽⁴⁾

Felek, şairlerce çarka benzetilir. "Çark-ı felek"... Hatta bununla ilgili "feleğin çemberinden geçmek" diye de bir deyimimiz var. Bunların sebebi açıktır. Dünya merkezde ve sabit, diğer gezegenler onun etrafında dönüyorsa o zaman göğü bir çember ya da çarka benzetmek gayet mantıklıdır. Felek çarkının dönüşü, dünyadaki canlı cansız her şeyin geleceğini de belirler. Bu sebeple dünyada olup biten her şey felekten bilinir. "Ah felek, zalim felek, kahpe felek!" Gezegenlerin, dünya işleri ve insanların yaşayışları üzerinde olumlu ya da olumsuz etkileri olabilir. Bugünkü astrolojinin aynısı işte...

FELEKLER (GÖKLER)

YER DÜZLÜĞÜ

İlk 7 katta her katta bir tane olmak üzere dünya etrafında dönen 7 gezegen var.

1. Kat Gök: Ay Feleği
2. Kat Gök: Utarid Feleği
3. Kat Gök: Zühre Feleği (Venüs/ Çobanyıldızı)
4. Kat Gök: Güneş Feleği
5. Kat Gök: Merih Feleği (Mars)
6. Kat Gök: Müşteri Feleği
7. Kat Gök: Zühal Feleği (Satürn)

8. Kat Gök: Felekü'l Bürûc, sabit yıldızların olduğu katman... Bu yıldızlar Koç, Boğa, İkizler, Yengeç, Aslan, Terazî, Akrep, Yay, Oğlak, Başak, Kova, Balık adlarıyla burçlar hâlinde birleşmişlerdir. “Eskilere göre bütün ruhlar sekizinci kat gökteki yıldızlardan ayrılarak bu âleme gelmişler ve yine ölümden sonra oraya gideceklerdir.”⁽⁵⁾ İşte bu yüzden her insanı etkileyen bir yıldız vardır. Yıldızların hareketlerine göre kişinin geleceği belirir. İlm-i tencim, bugünkü tabirle, astroloji bu zihniyetten doğmuştur.

9. Kat Gök: Felek-i Atlas, Arş ya da Felekü'l Eflâk... İçinde hiçbir şey bulunmayan, bütün gökleri kaplayan felek... Tanrı'nın manevî kürsüsü buradadır⁽⁶⁾

16. yy. şairi Tâcizade Cafer Çelebi'ye ait aşağıdaki 2 beyit, devrinin sosyal hayatından izler taşıyor. Sosyal hayat; sanat zevkini, anlayışını etkileyen önemli bir unsurdur.

**Câmi'-i 'ışk içre gûya na'llenmiş şişedir
Halka-i zülfün hayaliyle dil-i efsürde-hâl
Tâcizade Cafer Çelebi**

câmi'-i 'ışk: aşk camisi
içre: içinde
gûya: sanki
halka-i zülf: zülûf halkası, saçın kıvrımı

dil: gönül
efsürde: donmuş
dil-i efsürde-hâl: donmuş hâlde bulunan gönül

Saçının kıvrımının hayali ile donmuş hâlde bulunan gönül, aşk camisi içinde sanki nallanmış, (içine nal sokulmuş) şişeye benzer.

Şair aşkı camiye benzetiyor ve onun gönlü de caminin içinde... Donmuş gönlünün içinde de sevgilinin zülfünün halkası... İlk bakışta saçma, değil mi? Ama bu beyitten o zamanlarda sanat eserlerinin camilere asıldığını anlayabilirseniz benzetmenin de güzelliğini fark edebilirsiniz. Gerçekten de “o devirlerde sanat eserleri camilere asılarak sergileniyordu. Kimyasal hilelerle küçük şişelere yumurta, elma, nal gibi eşyalar sokuluyordu.”⁽⁷⁾

Zülûf halkası ile nal, şekil bakımından birbirine benziyor. Şişenin içinde nal, gönlün içinde sevgilinin saç lülesi... O zaman neden gönle donmuş dediğini anlarız. Gönül de şişe oluyor böylece.

**Şem'-i meclis gösterir dildâra ağzından çü zer
Boynun urub halk anun fi'l-hâl virmezler mecâl
Tâcizade Cafer Çelebi**

şem': mum
meclis: bir araya gelmiş insan topluluğu
şem'-i meclis: meclis mumu
dildâr: sevgili
çü: çünkü
zer: altın

boynun urmak: boynunu vurmak, başını kesmek
anun: onun
fi'l-hâl: bu anda, hemen, şimdi
mecâl vermemek: fırsat vermemek

Meclis mumu sevgiliye ağzından altın gösterdiği için halk onun hemen başını keserek (ona) fırsat vermez.

“Ağzından zer göstermek, eski İstanbul'da çapkınlık âdetlerinden biridir. Mesela mesire yerinde bir erkek bir hanıma onu beğendiğini belli etmek için dişlerinin arasından altın ya da akçe gibi uzaktan parlayıp dikkat çeken metali gösteriyor.”⁽⁸⁾

Mum, kişileştiriliyor. Mum; çapkın bir erkektir. Işığı altın renginde zaten... Yanan muma dikkat ettiyseniz, mum ateşi dile benzer. Çapkınlık ediyor diye onun başına vuruyorlar,

başını kesiyorlar, yani onu söndürüyorlar. Sönünce dil de altın da yok olur böylelikle. Mum da çapkınlık yapamaz artık. Yalnız “boyun urmak” deyince akla kesici bir alet geliyor. Yoksa mum, böyle bir aletle mi söndürülüyordu eskiden? Evet, doğru tahmin! “Mum makası...”⁽⁹⁾ Bildiğimiz makasa benziyor; ama ağız kısmı mumun yanan kısmını içine alıyor ve havasız bırakıp onun sönmesine neden oluyor. Görüldüğü gibi yapılan benzetmeler bile yaşamdan alınmış. Dönem, zihniyetiyle şiire yansımış.

13. yy. şairi Yûnus Emre Allah aşkını dile getirdiği şiirlerinde o dönemdeki dini eğilimleri gösteriyor. Yûnus Emre tasavvuf felsefesini Anadolu’da yerleştiren önemli bir şairimizdir. Tasavvuf, insanı kötü özelliklerinden arındırıp mükemmel bir varlık hâline getirmeyi amaçlayan bir düşünce sistemidir. Yine bu felsefe ile ilişkili “Vahdet-i Vücûd” felsefesi vardır ki din bilginleri ile mutasavvıflar (tasavvufçular) arasında görüş ayrılığına neden olur. Nedir vahdet-i vücûd? Varlığın birliği, tekliği demektir. Vahdet, birlik; vücûd, varlık anlamına geliyor. Bu felsefeye göre kâinata tek bir varlık vardır; o da Allah’tır. O’nun dışında “var” olarak bildiğimiz her şey aslında “var” değildir, yoktur. Gördüğümüz her şey sanaldır, gerçek değildir. O’nun varlığının aynaya yansır gibi yansımından başka bir şey değildir. Matrix filmini izlediyseniz bu felsefeyi daha kolay anlarsınız. Matrix, insanlara içinde yaşadıkları dünyayı güzel gösteren ya da dünyayı varmış gibi gösteren bir bilgisayar programının adıdır. İnsanlar, aslında uçsuz bucaksız çöl olan dünyayı hem güzelmiş hem de bu güzelliği gerçekmiş gibi algılıyor; oysa filme göre aslında dünya bizim algıladığımız gibi değil, algıladığımız her şey bizi aldatmak için hazırlanan Matrix programının bir görüntüsüdür, hâliyle sanaldır, gerçek değildir.

Din bilginleri “Vahdet-i Vücûd” felsefesini kabul etmez. Onlara göre bu anlayış Allah’ın yaratma sıfatını inkâr sayılır. Allah birdir, tektir ve diğer bütün “varlık”ları yaratmıştır.

İnsan dünyada gurbettedir, öldüğünde asıl vatanına, Allah’a kavuşacaktır; ama ölmeden de ona ulaşabilir, onunla bütünleşebilir bu felsefeye göre. Tıpkı Hallac Mansur gibi. Tek bir varlık varsa biz onun yansımaları isek öyleyse insanî özelliklerimizden sıyrıldığımızda, geriye Allah kalır. Bu, tasavvufta bir insanın ulaşabileceği en yüksek derecedir ve bu mertebeye “fenâfillah” denir. İnsanın Allah’ın varlığı içinde yok olması anlamına geliyor. Ünlü sûfi (mutasavvıf) Hallac Mansur -bu sebepten olmalı- bir gün halkın içinde kendinden geçmiş bir hâlde yüksek sesle “Ene’l Hak” demiş ve darağacında asılmış. Neden mi? Çünkü bu Arapça sözün birebir tercümesi: “Ben Allah’ım” demektir. Din bilginlerine göre bu, kelâm-ı küfürdür, yani insanı dinden çıkaran bir sözdür. İşte aşağıdaki şiirde Yûnus Emre, bu eğilimi dile getiriyor.

**Vahdetin şarabından
Bir cür’a nûş ideyin
Ene’l-Hak çağıruban
Dâra gireyin Mevlâ
Yûnus Emre**

cür’a: yudum, içim
bir cür’a: bir yudum
nûş ideyim: nûş edeyim, içeyim

çağır-uban: çağır-ıp
dâr: darağacı
dâra girmek: asılmak

Vahdet’in şarabından bir yudum içeyim, Ene’l Hak diye çağırıp darağacında asılayım Allah!

Görüldüğü gibi Vahdet şaraba benzetiliyor, ikisi arasında şöyle bir ilgi kurulmuş: Şarap fazla içildiğinde nasıl insanı kendinden geçirip dünyadan koparıyorsa Allah aşkı da insanı dünyadan uzaklaştırır. Fenâfillah da zaten bir cezbe hâlidir. Şiirde bir olaya işaret edildiğinden telmih sanatı vardır.

Bütün bu örneklerden de anlaşılacağı gibi şiirler, belli bir zihniyetin ürünüdür. Biz bu şiirlere bakarak yazıldığı döneme dahi ışık tutabiliriz. Bu yüzden tarih ile edebiyat tarihi bilimlerini sürekli bilgi alışverişi hâlinindedir.

Dipnotlar

1. MEB Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı Türk Edebiyatı Dersi Öğretim Programı ve Kılavuzu, MEB, Ankara, 2005.
- 2, 3. İstanbul Üniversitesi, Türkoloji Bölümü, 1993-1994 Ders Yılı, Orta Türkçe Ders Notları (Derse giren: Prof. Dr. Osman Fikri SERTKAYA).
4. Şentürk, Ahmet Atilla, Ahmed Paşa'nın Güneş Kasidesi Üzerine Düşünceler, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1994.
5. Onay, Ahmet Talat, Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 1992.
6. Onay, Ahmet Talat, Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 1992. / Haluk İpekten, Gazel Şerhi Örnekleri, Türk Dili dergisi, Divan Şiiri Özel Sayısı, 1986.
- 7, 8, 9. İstanbul Üniversitesi, Türkoloji Bölümü, 1993-1994 Ders Yılı, 16. yy. Türk Edebiyatı Tarihi Ders Notları (Derse giren: Prof. Dr. Ahmet Atilla ŞENTÜRK).